

УДК 94 (477)«1917/1921»

Олександр Пилипенко

ЗАСНУВАННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ МІНІСТЕРСТВА ОСВІТИ В УКРАЇНСЬКІЙ НАРОДНІЙ РЕСПУБЛІЦІ у 1917–1921 рр.

ESTABLISHMENT AND OPERATION OF THE MINISTRY OF EDUCATION IN THE UKRAINIAN NATIONAL REPUBLIC in 1917–1921

DOI: 10.58407/litopis.250205

© О. Пилипенко, 2025. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6096-9433>

Мета дослідження: на основі аналізу документів та попереднього доробку вітчизняних учених розкрити діяльність Міністерства освіти Української Народної Республіки протягом 1917–1921 рр. зі створення національної системи освіти. **Методологія дослідження.** Вивчення діяльності Міністерства освіти УНР відбувалося на основі принципів історизму, об'єктивності та системності дослідження. Використані загальнонаукові та спеціально-історичні методи дослідження: історичний, логічний, історико-порівняльний, проблемно-хронологічний. **Наукова новизна** полягає в тому, що до наукового обігу вводяться нові документи та матеріали, системно вивчено діяльність профільного Міністерства УНР з організації нової національної системи освіти.

Висновки. Очільникам Міністерства народної освіти Української Народної Республіки довелося працювати в надзвичайно складних економічних, політичних, воєнних умовах. Фактично – в умовах громадянської війни, за відсутності стабільної ситуації. Перебуваючи на посадах Генерального секретаря освітніх справ чи Міністра народної освіти, вони намагалися розбудовувати освітню систему держави так, як їм це підказували власний життєвий досвід, знання чи рішення державних керівників. Аналізуючи діяльність Міністерства народної освіти, слід визнати значний їх відрив від рядового учительства, від тієї освіти, що твориться в шкільному класі або вишівській аудиторії. Усі освітні реформи і починання Міністерства народної освіти України за винятком 1917–1918 рр., брали свій початок не в учительській масі, а в кабінетах освітніх чиновників найвищого рангу. В Українській Народній Республіці за весь час її існування накопичено неоціненний досвід творення української школи, який потребує свого подальшого вивчення в наш час.

Ключові слова: Українська Народна Республіка, Міністерство освіти, Генеральне секретарство народної освіти, школа, освітня система, реформи, міністр, Іван Огієнко.

The purpose of the publication is on the basis of analysis of documents and previous work of home scientists to expose Activity of Department of education of Ukrainian National Republic during 1917–1921 on creation a national education system. **Research methodology.** The study of the activities of the Ministry of education of the UNR was based on principles of historicism, objectivity and systematic research. General scientific and special historical research methods were used: historical, logical, historical and comparative, problematic and chronological. **The scientific novelty** lies in the fact that new documents and materials are introduced into scientific circulation, and activities of the relevant Ministry of the UNR in organizing a new national education system are consistently studied.

Conclusions. The leaders of the National Ministry of education of the UNR had to work in extremely difficult economic, political and military conditions. In fact, in the context of a civil war, in the absence of a stable situation. While holding positions of secretary General of educational affairs or Minister of national education, they tried to develop the educational system of the state as prompted by their own life experience, knowledge or decisions of state leaders. When analyzing activities of the National Ministry of education, one should recognize their considerable distance from ordinary teachers, from the education that

takes place in a school classroom or university lecture hall. All educational reforms and initiatives of the National Ministry of education, with the exception of 1917–1918, originated not in the teaching profession, but in offices of top-level educational officials. The UNR has accumulated invaluable experience in creating a Ukrainian school throughout its existence, which requires further study today.

Key words: Ukrainian National Republic, Department of education, General secretaryship of folk education, school, educational system, reforms, minister, Ivan Ogienko.

Постановка проблеми. У буремному ХХ ст. багатостраждальна Україна зазнала багато політичних подій, кривавих війн, каральних акцій. Історія Української Народної Республіки привертала й буде привертати увагу вітчизняних і зарубіжних дослідників. Цікавою сторінкою історії незалежної країни була побудова власної національної нової системи освіти, на що витрачено багато зусиль працівників освітнього відомства та їх керівників. Це було важливим завданням для народу, на що вказував М. Грушевський: «Серед усіх потреб нашого національного життя потреба рідної школи найголовніша, бо народ, який не має своєї школи, може бути лише посербом чужих народів та ніколи не виб'ється на самостійну дорогу існування»¹.

Вибір нижньої хронологічної позначки зумовлений тим, що в лютому 1917 р., разом із крахом Російської імперії, припинило існування Міністерство освіти царської Росії, яке діяло в Україні 113 років. Верхня хронологічна позначка обрана у зв'язку з репресивним характером радянської влади та її прагненням знищити українську мову викладання на всіх теренах України.

Аналіз джерел та останні дослідження. Джерельну базу розвідки складають архівні та опубліковані документи, матеріали і нагромаджені у науковій літературі фактичний матеріал. Зокрема, залучено джерела Центрального державного архіву вищих органів влади України (ЦДАВО), низки нормативних актів, документальних збірок, публікацій у журналах, газетах та інших періодичних виданнях. Неоціненним джерелом є спогади сучасників тих подій, мемуарна література.

До питання про діяльність Міністерства освіти Української Народної Республіки зверталось чимало дослідників. Серед публікацій, які засвідчують про зацікавлення їх авторів названою проблемою, назвемо дослідження О. Реєнта, О. Субтельного (1991), В. Майбороди (1992), Г. Васковича (1996), І. Лікарчука (2001), О. Завальнюка (2001, 2005, 2006), А. Боровика (2008), О. Кудлай (2009), В. Купрійчука (2012) та ін. Зусиллями істориків висвітлено чимало питань. Проте у вітчизняній історіографії поки що відсутні комплексні, синтетичні праці з відображенням усього спектру малодосліджених питань.

Мета дослідження. На основі аналізу документів та попереднього доробку вітчизняних учених розкрити діяльність Міністерства освіти Української Народної Республіки протягом 1917–1921 рр. Показати здобутки, позитивні зрушення й особистий внесок міністрів у справу розбудови та реформування і вдосконалення національної системи освіти.

Виклад основного матеріалу. У лютому 1917 р. династія Романових припинила своє існування. Деспотична Російська імперія розпалася, і перед Україною відкрилася дорога власного державотворення. Перший Універсал Української Центральної Ради (УЦР) від 10 червня 1917 р. заклав початок творення автономного устрою України, розпочавши новий етап в її діяльності. Для задоволення потреби у виконавчому органі управління 15 червня Комітет УЦР ухвалив рішення про організацію нового органу – Генерального секретаріату.

Він розпочав свою роботу у складі 8 генеральних секретарів, у тому числі й секретаря освітніх справ. Очолити секретарство в середині серпня 1917 р. запросили інспектора Київського шкільного округу та голову Товариства шкільної освіти І. Стещенко. Він обіймав цю посаду вже як міністр освітніх справ до відставки кабінету В. Винниченка в кінці січня 1918 р.

Уся організаційна робота Івана Матвійовича зводилася до:

1. українізації учительського персоналу;
2. найширшого розповсюдження народної освіти;
3. розвитку української шкільної науки (педагогіки)².

Велике значення для українізації школи мало те, що Генеральний секретаріат освіти вчасно подбав про програмно-методичне забезпечення навчально-виховного процесу. Ще в серпні 1917 р. опрацьовано й надіслано до школи відповідні програми. Розпочато підготовку підручників, з'являються перші методички, статті в журналі «Вільна українська школа».

¹ Грушевський М. Про українську мову і українську школу. Київ: Веселка, 1991. С. 1.

² Лікарчук І. Міністри освіти України: У 2-х т. Монографія. Київ, 2002. Т. 1 (1917–1943). С. 32.

Проте розбудова рідної школи означала для І. Стешенка не тільки її українізацію. Паралельно йшла розбудова національної школи для кожної народності, які проживали в державі. Він розробив план створення єдиної національної школи. Однак реалізувати цей план І. Стешенку не вдалося. Тільки за часів Директорії «Проект єдиної школи в Україні» був завершений, але утвердження в Україні радянської влади не дало змоги втілити його в життя. У першій декларації Генерального секретаріату від 26 червня 1917 р. завдання секретарства освіти визначалися необхідністю взяти до своїх рук керування шкільною освітою, проведенням українізації школи, виданням відповідних підручників, підготовкою учительських кадрів та допомогою у створенні професійних товариств. Під керівництвом генерального секретаря до кінця вересня 1917 р. в доповнення до «Інструкції» Генерального секретаріату, затвердженій Тимчасовим урядом на початку серпня 1917 р., було підготовлено проект, що обумовлював функції, компетенцію та завдання Генерального секретарства освіти. Згідно з документом відомству підлягали вищі, середні та нижчі школи; позашкільна і дошкільна освіта; професійна, технічна та художня освіта, а також пов'язані з нею культурно-просвітницькі організації; колишні церковні, комерційні торгові училища, заклади військової, духовної, сільськогосподарської і технічної освіти³.

На секретарство покладалися зобов'язання поліпшення справи народної освіти; поширення шкільної мережі для підготовки переходу до загальної обов'язкової освіти, і у зв'язку з цим – участь у розробці відповідних законопроектів. Нагальним завданням була підготовка до створення єдиної школи – від дошкільної освіти до вищої; поліпшення спеціальної, технічної та професійної освіти.

Окремо секретарство мало опікуватися розвитком мистецтва, архітектури, музики, співу, театру і т. п. Важливим пунктом стало забезпечення умов рівності в доступу до освіти для населення, незалежно від соціального і матеріального стану. У планах роботи була реформа в галузі шкільної освіти й підготовка до її впровадження в життя, яка передбачала, серед іншого, злиття колишніх церковно-приходських шкіл та Маріїнських шкіл із системою шкіл звичайного типу. А також всіляка підтримка місцевого самоврядування, громадських та інших організацій в освітній роботі. Для здійснення цих завдань у відання Генерального секретарства народної освіти передавалися всі установи Міністерства освіти Росії трьох шкільних округів – Київського, Харківського та Одеського. Окремо в розглядуваному документі визначалися права і функції російського Міністерства освіти, що переходили до компетенції Генерального секретарства.

У черговій декларації Генерального секретаріату від 29 вересня 1917 р. вказувалося, що протягом поточного навчального року «має бути вироблений і по змозі здійснений проект нової по змісту і по формі школи на Україні, на підставах демократичних і національних», з урахуванням культурних потреб народів, що проживали в Україні. На секретарство покладалися зобов'язання поліпшення справи народної освіти; поширення шкільної мережі для підготовки переходу до загальної обов'язкової освіти й участь у розробці відповідних законопроектів. Нагальним завданням була підготовка до створення єдиної школи від дошкільної освіти до вищої; поліпшення спеціальної, технічної та професійної освіти. Справою дошкільної і позашкільної освіти займалася С. Русова, завідувачий музичним відділом – О. Приходько⁴.

Відповідно до списку співробітників секретарства за вересень 1917 р. в установі працювала вже 41 особа у складі відділів музичної освіти, середньої та вищої школи, дошкільної й позашкільної освіти, відділу мистецтва та канцелярії. Згідно з документами в жовтні працював театральний відділ. Штат інституції доповнився ще 7 особами. Відповідно до списку на виплату заробітної плати в секретарстві було 48 співробітників.

В аналогічному списку за листопад 1917 р. внутрішня структура була вже цілком організованою і визначеною. Керівництво секретарством здійснював генеральний секретар та його товариш. Діяла канцелярія (24 співробітники – діловоди, рахівники, канцеляристи). Працював департамент вищої та середньої школи (директор Ф. Сушицький) з відділами вищої (голова – Л. Вілецький) і середньої школи (голова – О. Дорошкевич) із загальною кількістю співробітників – 7 осіб. Департамент нижчої школи очолював О. Музиченко, керуючи 7 підлеглими. Департамент дошкільної і позашкільної освіти працював під проводом С. Русової та її заступника І. Крижанівського. У ньому нараховувалося 6 співробітників. Найбільшим був департамент мистецтва, що складався з шести відділів. Музичний

³ Боровик А. Українізація загальноосвітніх шкіл за часів виборювання державності (1917–1920 рр.). Чернівці: УСЦП, 2008. С. 17; Грушевський М. Про українську мову і українську школу. С. 14.

⁴ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО). Ф. 2581. Оп. 1. Спр. 39. Арк. 1.

відділ поділявся на три секції: організації народних хорів і оркестрів (завідувач – О. Приходько), етнографічну (завідувач – О. Кошиць) та педагогічну (завідувач – К. Стеценко)⁵.

Отже, на листопад 1917 р. структура відомства була практично сформована, але штати, як видно з вище викладеного, були неуконкомплекткованими. Найбільша кількість співробітників працювала у двох департаментах – вищої і середньої школи та нижчої школи. Усього в штаті працювало 76 осіб, із них 24 технічних працівники канцелярії та 11 осіб обслуговуючого персоналу. Наприкінці 1917 р. департамент нижчої освіти працював уже в складі двох відділів – початкової школи і вищої початкової школи. Згідно з планом штатів департаменту дошкільної і позашкільної освіти на перше півріччя 1918 р., в ньому мало працювати 17 осіб. Канцелярію планувалося реорганізувати в Департамент загальних справ з трьома відділами: інспекторським, господарським і фінансовим. Остання відала бюджетом секретарства, штатами, займалася підготовкою законопроектів, справою реформи шкільного управління. Шкільна рада при секретарстві була дорадчим органом, якому належала вся повнота влади шкільного управління в Україні. Вона мала перетворитися на Генеральну раду. На 1 січня 1918 р. в секретарстві працювало вже 114 співробітників.

Законом Центральної Ради від 28 грудня 1917 р. було скасовано шкільні округи. Замість них упроваджувався інститут комісарів шкільної освіти. Усі справи скасованих органів передавалися до відповідних секретарств і органів місцевого самоврядування. У 1918 р. був розроблений новий план управління народною освітою в Україні. У пояснювальній записці до плану вказувалося, що секретарство ставить перед собою три головні завдання: забезпечення всім народам України вільного розвитку школи й освіти; об'єднання сил для проведення загальної лінії організації освітньої справи та широка децентралізація управління освітою⁶.

Для цього в плані були поєднані принципи національно-персональної автономії та загальної координації управління освітою в державі. Відповідно до положень III Універсалу Української Центральної Ради, які визнавали національно-персональну автономію великоросів, євреїв, поляків та ін., загальне завідування справами освіти кожної національності передавалося відповідним відділами народної освіти при національних народних міністерствах. У свою чергу, під керівництвом останніх мали засновуватися національні ради освіти – обласні, губерньські, повітові і т. д. До компетенції національних органів входили національні освітні питання, за винятком загальнодержавних норм, установлених Міністерством народної освіти. Останнє було також об'єднувальним, вищим та контролювальним органом усіх національних культурно-просвітніх інституцій України.

Відповідно до плану управління народною освітою міністерство складалося з:

- міністра;
- товаришів міністра;
- Головної Ради загальної освіти;
- Головної Ради професійної освіти;
- Головної Ради мистецтва.

Основною функцією міністерства було об'єднання роботи всіх просвітніх інституцій Української Народної Республіки, для чого воно встановлювало мінімальні освітні норми, розробляло бюджети, регулювало взаємини окремих установ, керувало розробкою загальної освітньої статистики. Головна Рада загальної освіти виконувала при міністерстві скоріше дорадчі функції й складалася з представників національних рад освіти при відповідних міністерствах – по 1 від національних меншостей та 4 від українців; представників учительських організацій, Міністерства освіти, спілки міст та земств. Головою Ради був міністр народної освіти. При відповідних міністерствах створювалися національні ради освіти, які також мали дорадчі функції.

Структура управління освітніми установами була такою. У губерніях при губернському земстві утворювалися губернські ради освіти (для об'єднання діяльності культурно-просвітніх організацій усіх національностей та нагляду за додержанням мінімальних вимог міністерства). Вони утворювали зі свого складу виконавчий орган – управу. Для задоволення національних потреб в освітній галузі утворювалися національні губерньські, повітові, міські та сільські ради освіти. Окремо закладалися українські губерньські ради освіти, до функцій яких входило розподіл коштів, завідування середніми школами, призначення допомоги вчителям, збір статистичних даних, упорядкування музеїв, бібліотек, роз-

⁵ Кудлай О. Організація, внутрішня структура та завдання народного міністерства освіти УНР. *Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр.* Київ: Інститут історії України НАНУ, 2009. Вип. 4. С. 73.

⁶ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: У 2-х т. / Упор.: В.Ф. Верстюк. Київ: Наукова думка, 1996. Т. 1. С. 59.

гляд скарг, прохань і т. ін. Склад ради мав обиратися раз на три роки. Для порядкування справами при українській губернській раді освіти раз на рік скликався з'їзд.

При повітових земствах відповідно укладалися українські повітові ради освіти з подібними функціями до губернських рад у межах відповідних повітів – нагляд за школами, призначення та усунення педагогічного складу. Головна рада мистецтва при Міністерстві народної освіти виконувала «законодорадчі» функції з питань мистецтва і створювалася для об'єднання діяльності всіх мистецьких інституцій в УНР. Через Раду мали проходити всі законопроекти, що торкалися проблем мистецтва. Рада порядкувала й контролювала роботу мистецько-просвітніх організацій та інституцій, розробляла загальний бюджет, регулювала взаємини між різними мистецькими установами та займалася розробкою статистики у своїй галузі. До Ради входили міністр освіти (голова), його заступники, представники від національних рад мистецтва, Міністерства освіти, Всеукраїнської спілки міст і спілки земств.

За зразком національних рад освіти при національних міністерствах організовувалися національні ради мистецтва. Документом обумовлювався склад та функції цих рад. Передбачалася розгалужена система органів порядкування мистецькими справами на місцях. При губернських земствах – губернські ради мистецтва та в разі потреби національні ради мистецтва⁷. Для координації діяльності закладів професійної освіти при міністерстві діяла Головна рада професійної освіти. Через неї мали проходити законопроекти, що стосувалися професійної освіти. Створювалася також і мережа губернських рад професійної освіти. У разі потреби також могли організовуватися повітові, місцеві та інші ради.

Організація внутрішньої роботи міністерства (секретарства) освіти та розподіл обов'язків між його підрозділами були такими. Департамент вищої і середньої школи протягом вересня займався організацією Українського народного університету у співпраці з Центральним кооперативним комітетом та науковим товариством. Була складена адміністрація закладу. Обрано ректора – професора Київської політехніки І. Ганицького, секретаря – приват-доцента університету св. Володимира О. Сушицького, декана історико-філологічного факультету – професора Г. Павлуцького, фізико-математичного – приват-доцента О. Швеця. Деканом правничого факультету передбачалося призначити І. Туган-Барановського⁸.

5 жовтня Український народний університет було урочисто відкрито. Для початку його роботи в університеті св. Володимира було орендовано 6 великих аудиторій і наступного дня, 6 жовтня, заняття почалися на всіх трьох факультетах, а також на підготовчих курсах. При Українському університеті за допомогою Українського кооперативного комітету було засновано кооперативний відділ за участю лекторів – І. Туган-Барановського, К. Воблого, Б. Мартоса, І. Галевича та ін. Затверджено програму викладання історії українського мистецтва та ухвалено заснувати при університеті бібліотеку⁹.

До грудня 1917 р. навантаження департаменту значно зросло. Протягом місяця його співробітниками було підготовлено законопроекти про заснування кафедр українознавства в усіх вищих школах України та про читання лекцій українською мовою. Проводилася праця з вироблення статуту державних українських університетів і покладено початок реформування Ніжинського історико-філологічного інституту та Київської духовної академії. У жовтні 1917 р. відділ середньої школи департаменту займався проектом реформи активної мережі середніх шкіл та організацією нових. На цей час відділ ще опікувався професійно-технічною освітою та прогімназіями.

Протягом 1917 р. робота департаменту нижчої школи визначалася такими головними завданнями: організація внутрішнього життя школи, демократизація шкільної освіти. Для цього було підготовлено план шкільного управління та взаємодії школи з громадськими установами; складено проект переходу церковно-парафіяльних шкіл під юрисдикцію земств; вироблені загальні плани навчання в школах для народної семирічної школи та українізації вищих початкових шкіл. До кінця вересня 1917 р. підрозділу вдалося скласти проект Педагогічної академії та проект визначення компетенції Генерального секретаріату народної освіти, який був ухвалений Шкільною радою 24 вересня¹⁰.

Педагогічна академія почала працювати 7 листопада 1917 р. в Києві. Департамент позашкільної і дошкільної освіти намагався об'єднати у своїй роботі різні форми й засоби позашкільної освіти дорослих і дитячого виховання – вечірні та недільні школи для дорослих, курси, лекції й читання для народу; різноманітні форми просвітніх організацій – бібліотеки-читальні, народні дома, театри, музеї, дитячі садки, клуби і т. ін. Практична ро-

⁷ Собчинська М. Сташенко і розвиток шкільництва і педагогічної думки в УНР (1917–1920 рр.). Київ, 1995. С. 102.

⁸ ЦДАВО. Ф. 15. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 10.

⁹ Майборода В. Вища педагогічна освіта в Україні: історія, досвід, уроки (1917–1985). Київ, 1992. С. 21–22.

¹⁰ ЦДАВО. Ф. 2581. Оп. 1. Спр. 29. Арк. 14.

бота полягала в матеріальній допомозі за кошт держави всім установам позашкільної освіти та здійснення керівництва й контролю над ними. Першочерговими планами діяльності департаменту стало налагодження тісних зносин з просвітними українськими організаціями, кооперативними міськими та земськими організаціями в справі просвіти, а також створення курсів інструкторів позашкільної освіти для допомоги місцевим органам в організації вечірніх і недільних шкіл, бібліотек, музеїв. Курси були відкриті 26 жовтня в помешканні Педагогічного музею. Серед тем лекцій, прочитаних слухачам, були: історія української літератури, принципи і методи позашкільної освіти в Росії та за кордоном, історія України, теорія і практика театру, музейна справа, історія української музики. Планувалося перетворити ці курси на Інститут інструкторів позашкільної освіти як відділ Педагогічної академії. Був підготовлений відповідний проєкт організації. Заняття мали проводитися з вересня по травень і складатися з теоретичних курсів (психології, соціології, державного права, історії, літератури, географії і мистецтва України) та практичної роботи (завідування зразковими вечірніми школами, клубами). Наприкінці курсу слухачі склали відповідні іспити. Було заплановано скласти програми різних курсів лекцій, бібліотечних каталогів, організувати курси по дошкільному вихованню для підготовки спеціалістів для дитячих садків, дитячих клубів. Восени 1917 р. департамент позашкільної та дошкільної освіти займався підготовкою працею зі скликання з'їзду Просвіти; упорядкуванням програми загальноосвітніх курсів для населення м. Києва, організацією курсів для інструкторів позашкільної освіти¹¹. У перші тижні й навіть місяці роботи департаменту його зусилля обмежувалися Києвом. Був відкритий 1-й український дитячий садок, гуртожиток для учнів українських гімназій на вул. Звіринецькій. Це пояснюється не тільки складнощами початку організації роботи, а й відсутністю грошей, про що секретарство доповідало восени 1917 р. Не вистачало їх на відкриття вечірніх курсів для дорослих у Києві та облаштування спеціального складу книг у Педагогічному музеї.

На підставі закону Центральної Ради від 5 грудня 1917 р. про передачу всіх освітніх установ України Міністерству народної освіти, у складі департаменту був утворений відділ дитячих притулків. Останній займався адміністративно-господарчими і педагогічними справами дитячих притулків в Україні. Як зазначалося в одному зі звітів цього відділу, його робота поділялася на практичну працю (з'ясування правового стану дітей; перегрупування притулків так, щоб у них перебувало не більше 30 дітей; заснування лікарні в Києві; організація медично-педагогічної допомоги і так ін.) та теоретичну розробку положень виховання та навчання в притулках узагалі (було підготовлено план державного виховання, навчання та забезпечення правового статусу дітей-сиріт в Україні; розроблено програми й анкети до з'їздів діячів позашкільної і дошкільної освіти тощо). Одночасно на початку грудня 1917 р. розпочав роботу департамент професійно-технічної освіти у складі 21 співробітника, у тому числі директор, 2 віцедиректора і 2 голови відділів. Він видав нижчими, середніми та вищими ремісничими школами¹².

У середині грудня 1917 р. в Києві відбулася нарада в справі організації професійної освіти в Україні за участю представників учительських організацій та місцевих органів самоврядування. Учасники наради визнали головним недоліком тогочасної професійної освіти поєднання різних завдань та занадто теоретизовані курси навчання. Тому було вирішено «професійну освіту відокремити від загальної цілком і будувати професійні школи над окремими ступенями загальноосвітньої єдиної школи. Школи мішаного типу (зі спеціальною й загальною освітою) допускати лише як виняток»¹³. Згідно зі штатом департаменту професійно-технічної освіти, на 15 березня 1918 р. в ньому мали працювати 25 співробітників, із них вакантними залишалися 20 посад. Отже, працювало лише 5 осіб, із яких 4 були технічними працівниками – помічниками діловода і канцеляристами. З керівного складу працював лише директор департаменту О. Вілінський.

Спеціальним законом Центральної Ради до відомства генерального секретарства освіти були передані всі професійні та технічні школи колишніх міністерств – «опіки», внутрішніх справ, торгу, промисловості, духовного відомства, шляхів, військового, земельного та юридичного. Перед департаментом постало завдання організації їхньої роботи, розробки та затвердження спільних статутів.

Внутрішня праця департаменту поділялася між 4 відділами. Відділ технічної освіти займався розвитком мережі технічних і професійних шкіл у складі завідуючого та двох інструкторів. Відділ комерційної освіти видав 150 комерційними школами (вищими та нижчими), що існували на той час в Україні. Відділ сільськогосподарської та медичної освіти планувалося з часом поділити ще на три підрозділи: сільськогосподарський, медич-

¹¹ ЦДАВО. Ф. 2581. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 9.

¹² Там само. Спр. 164. Арк. 25.

¹³ Кудлай О. Організація, внутрішня структура та завдання народного міністерства освіти УНР. С. 83.

ний та санітарний. Відповідно він керував роботою сільськогосподарських, медичних і ветеринарних навчальних закладів. Ця галузь професійної освіти, як зазначалося в доповіді директора департаменту, в Україні була розвинена дуже слабо, тому головним завданням відділу було розширення мережі таких шкіл, передовсім сільськогосподарських та фельдшерських.

Організаційний відділ працював над підготовкою скликання галузевих з'їздів представників технічних, сільськогосподарських, медичних, ветеринарних, комерційних навчальних закладів. Останній також видав усією організаційною роботою департаменту, затверджував статuti, реєстрував нові професійні школи. Як зазначав у середині березня 1918 р. директор департаменту, планувалося виокремити професійну освіту із загальної, створивши мережу початкових, середніх та вищих шкіл після перших випусків загальноосвітніх шкіл за новим планом. До того часу професійні школи працювали за старими планами. Для введення єдиного українського правопису була створена правописна комісія при міністерстві з вчених-філологів та педагогів у складі 18 осіб. Вона була скликана од-но з останніх. Перше засідання відбулося 14 квітня 1918 р.¹⁴

Отже, на початку діяльності Генерального секретаріату народної освіти (згодом Міністерства освіти) робота його підрозділів обмежувалася м. Києвом. Поступово складалися плани майбутньої праці. З урахуванням резолюцій всеукраїнських учительських і професійних з'їздів викристалізовувалися головні завдання відомства в галузі народної освіти, зокрема проведення загальної реформи системи освіти в Україні. Ці завдання позначилися й на внутрішній структурі міністерства. З'являлися нові департаменти, відділи, секції. Узагалі міністерству вдалося охопити головні ланки освітньої роботи від реорганізації та створення нижчих і середніх шкіл, заснування університетів, до організації дошкільного виховання і позашкільної освіти. Не залишилися поза увагою освітнього міністерства і система професійної освіти. Окрім праці над загальними планами управління освітою в Україні та проектом єдиної школи, співробітники міністерства опікувалися й суто практичними питаннями – упровадження предметів українознавства в школах, підготовкою нових навчальних програм, написанням підручників. При відомстві діяла низка спеціалізованих комісій.

Окремо слід указати на багатовекторність діяльності департаменту мистецтва, яке в березні 1918 р. планувало перетворити на Народне міністерство культури і мистецтва. На кінець квітня 1918 р. Народне міністерство освіти було цілком сформованою установою зі своєю структурою, чітко визначеними завданнями і сферою компетенції. Паралельно у зв'язку з великою кількістю співробітників, незважаючи на той факт, що частина посад була вакантною, та величезним обсягом роботи йшов процес внутрішньої реорганізації та модернізації його діяльності. Отже, відомство розвивалося, а його керівництво намагалося організувати роботу всіх його підрозділів відповідно до нагальних потреб.

Велике значення мало створення професійної школи. Одним із перших кроків на цьому шляху було підпорядкування всіх професійних шкіл Генеральному секретарству освіти. 12 грудня 1917 р. Іван Матвійович Стешенко підписав циркуляр директорам професійних навчальних закладів, в якому зазначалося, що Законом від 5 грудня 1917 р., ухваленим Центральною Радою, всі просвітні інструкції колишніх Міністерства Внутрішніх справ, Торгівлі та Промисловості переводяться до Міністерства народної освіти України. Другим важливим кроком на шляху розбудови професійної освіти було скликання, для обговорення проблем її організації, великої наради.

Нарада розпочалася в грудні 1917 р. і з перервами працювала до березня 1918 р. Питання про чітке розмежування професійної та загальноосвітньої школи було одним із найбільш суттєвих і важливих у концепції розбудови професійної школи. Цією проблемою постійно опікувався Департамент професійної освіти, утворений у складі Міністерства народної освіти України. Стратегію розвитку професійної освіти мала визначити Рада професійної освіти. Складною була кадрова проблема. Коли І. Стешенко очолив Генеральне секретарство освіти, 99% учителів середніх шкіл не мали педагогічної освіти, хоч у дореволюційній Україні функціонували 8 учительських інститутів, 33 учительські семінарії, 34 педагогічні курси різних типів, 5 церковно-учительських і 20 двокласних учительських шкіл, Ніжинський історико-філологічний інститут¹⁵. Проте жодна з цих інституцій, окрім останньої, не давала справжньої закінченої педагогічної освіти. Однак не тільки проблемами підготовки вчителів переймався І. Стешенко. Його увагу привертала й проблема матеріального забезпечення, умов праці педагогів. Генеральний секретар освіти першим запропонував установити жалування вчителя початкової школи не менше 150 крб. на мі-

¹⁴ Васильович Г. Шкільництво в Україні (1905–1920 рр.). Київ, 1996. С. 77.

¹⁵ Бутівченко С. Зміст і форми управління середніми професійними навчальними закладами в Україні в 1917–1921 рр. Київ, 1997. С. 38.

сяць. Через кожен рік служби повинні бути надбавки в розмірі 5% основного жалування до подвоєння його. За додаткові роботи установити таку плату: а) за завідування однокомплектною і двокомплектною школою 240 крб. на рік, трикомплектною – 300 крб.; б) за гімнастику та завідування бібліотекою – 120 крб. на рік¹⁶.

Аналізуючи діяльність І. Стешенка на посаді першого міністра освіти, не можемо не сказати про його роботу щодо нової системи управління освітою в Україні – системи, якої до нього не було. Формування нової структури управління освітою, пошук нового змісту управлінської діяльності на всіх рівнях постійно перебували в полі зору першого міністра.

18 січня 1918 р. уряд В. Винниченка пішов у відставку. І. Стешенко залишив посаду міністра народної освіти і продовжував працювати в міністерстві на посаді генерального комісара. Коли в лютому 1918 р. до Києва прийшли більшовики, вони хотіли розстріляти Стешенка, і йому довелося виїхати з міста. До Києва Іван Матвійович повернувся 9 березня, коли більшовицькі війська залишили місто, і продовжував працювати в міністерстві. У ніч на 30 липня 1917 р. у Полтаві його вбив невідомий.

У кабінеті В. Голубовича міністром освіти став член Української партії соціалістів-революціонерів Н. Григорієв, якого в новому складі Ради Народних Міністрів (лютий 1918 р.) замінив український соціаліст-федераліст В. Прокопович. За гетьмана Павла Скоропадського Н. Григорієв очолював культурно-освітній відділ Київського губерньського земства, був активним діячем Українського національного союзу, учасником підготовки антигетьманського перевороту в листопаді 1918 р.

У січні 1918 р. значно ускладнилася політична, військова та економічна ситуація в Україні. Головні події в цей час розгорталися у Брест-Литовському, де тривали переговори з німцями. Україна почала розпадатися на окремі частини. Із 29 січня до 10 березня 1918 р. Міністерство народної освіти очолював Павло Онікійович Христюк. 24 березня портфель Народного міністра освіти отримав В. Прокопович. Йому вдалося за досить короткий термін свого перебування на посаді внести на розгляд уряду ряд важливих питань освітньої діяльності держави. Окрім законотворчої діяльності, міністр займався й іншими проблемами. Так, одразу після повернення Центральної Ради з Житомира до Києва було розглянуто питання про всенародне загальне навчання. Особлива комісія при Генеральній шкільній раді виробила головні основи всенародного навчання. У цьому документі наголошувалося¹⁷:

1. В Українській Народній Республіці всім дітям шкільного віку повинна бути забезпечена можливість одержувати безплатну освіту.

2. Час навчання в народній школі визначено 7 років. Перший ступінь – 4 роки, другий – 3 роки.

3. Школи мають право на місцеве самоврядування.

4. Кількість дітей на одного вчителя не повинна перевищувати 40 душ.

28 квітня 1918 р. стало останнім днем існування Центральної Ради. 3 травня 1918 р. гетьман П. Скоропадський призначив міністром освіти та мистецтв М. Василенка. За поданням міністерства Рада міністрів 23 липня 1918 р. прийняла рішення про вивчення української мови, літератури, історії та географії України в усіх учительських семінаріях та інститутах, і там було введено посади відповідних викладачів. Ще одним кроком міністра було підписання ним 7 вересня 1918 р. циркуляра про введення в програму іспитів на звання вчителя початкової школи предметів українознавчого циклу. Не можна забувати й про те, що 1 серпня 1918 р. за поданням М. Василенка гетьман ухвалив закон про обов'язкове вивчення української мови та літератури. Важливе значення для українізації освіти мало також рішення Ради міністрів гетьманської держави від 6 вересня 1918 р. про відкриття з початку 1918/1919 навчального року 40 українських гімназій і 10 реальних шкіл. Усього планувалося відкрити 120 нових шкіл. При цьому всі зносини й діловодство в нових навчальних закладах повинні бути українізовані¹⁸.

18 жовтня 1918 р. після тривалої дискусії членів уряду стосовно відносин між гетьманською Україною та радянською Росією було оголошено про відставку Кабінету Міністрів. Через 2 місяці після відставки М. Василенка, який пропонував розпочати військові дії проти Росії, його було обрано членом відновленого Директорією Генерального суду, а в лютому 1919 р. він обійняв посаду президента Київського університету, яку залишив після вступу в місто денікінців. Епоха М. Василенка в Міністерстві освіти і мистецтв України закінчилася, коли 24 жовтня 1918 р. Гетьман усієї України П. Скоропадський видав наказ № 272, яким попередній склад Ради міністрів був звільнений, а призначений новий на чолі з Ф. Лизогубом. Міністром народної освіти та мистецтва став Петро Януарійович

¹⁶ Лікарчук І. Міністри освіти України. Т. 1. С. 34.

¹⁷ Постернак С. Із історії освітнього руху на Україні за часи революції 1917–1919 рр. Київ, 1920. С. 17–18.

¹⁸ *Державний вісник*. 1918. № 17. С. 25.

Стебницький, а згодом – Володимир Павлович Науменко. Відомі лише декілька наказів цих міністрів. Зокрема, за підписом В. Науменка до Ради Міністрів 10 грудня 1918 р. було внесено новий «Тимчасовий закон про управління шкільними справами на Україні»¹⁹. Восени 1918 р. в Україні здійнялася чергова політична буря. Повстання проти П. Скоропадського розпочалося 14 листопада, а 14 грудня 1918 р. гетьман зрікся влади. 5 грудня 1918 р. завідувачем відділу освіти було призначено Юхима Онопрійовича Щирицю. Він одразу розпочав активну діяльність. Директорія УНР наказала²⁰:

1. відновити негайно повітові освітні (шкільні) ради, які були зруйновані гетьманським урядом;

2. заснувати губерніяльні ради освіти в кожному губернському місті;

3. обрати комісарів освіти губерніяльних і повітових, які мають педагогічний стаж.

У когорті міністрів освіти Петру Івановичу Холодному потрібно відвести окреме місце. Адже йому довелося очолювати Міністерство освіти України в різні роки його функціонування, фактично не будучи міністром. Так, за часів Української Народної Республіки з 12 вересня 1917 р. він був помічником Генерального секретаря освітніх справ І. Стешенка. Ця посада давала йому достатньо можливостей для управління освітою молодшої держави. Він також очолював Всеукраїнську шкільну раду. У грудні 1918 р. Український військовий революційний комітет призначає Холодного комісаром Міністерства освіти і мистецтв. Обов'язки міністра освіти Петро Іванович виконував у перший період Директорії УНР з 26 грудня 1918 р. до 2 лютого 1919 р. і в останній період правління Директорії з 26 травня до кінця 1920 р. В українських колах П. Холодний користувався славою доброго педагога та свідомого українця²¹.

Головна праця, якою він займався з перших днів свого урядування, – виготовлення проекту єдиної школи, в основу якого покладено такі засади: насамперед, нова школа має бути єдиною і обслуговувати всіх дітей, незалежно від соціального походження; друге – нова школа має бути національною і виховувати національні почуття; третє – нова школа має бути діяльною і забезпечувати зв'язок з практикою. У Кам'янці-Подільському вдалося видрукувати лише першу частину проекту. На початку червня 1919 р. уряд УНР знову осів у Кам'янці-Подільському, куди прибув П. Холодний. Тут Міністерство освіти вирішило зайнятися друкуванням шкільних підручників та придбати шкільне приладдя. В уряді УНР П. Холодний перебував до кінця 1921 р.

5 січня 1919 р. на посаду Міністра народної освіти отримав призначення Іван Іванович Огієнко. Керувати міністерством йому довелося в дуже складній політичній, економічній, воєнній ситуації, тричі переживши зміну урядів і постійно переїжджаючи з одного міста до іншого. Говорячи про діяльність І. Огієнка на посаді Міністра народної освіти, не можемо не зазначити, що, очоливши вище освітянське відомство, він мав сформовану концепцію розбудови освітньої системи України, головними складовими якої були «онаціоналення школи через її знеросійщення та творення єдиної української школи в державі»²². Через 7 днів після призначення Іван Огієнко створив при Міністерстві народної освіти «Окрему комісію для перегляду українського правопису», яку сам і очолив. А 17 січня його наказом «Правила українського правопису, виготовлені Правописною Комісією» було ухвалено для використання по всій Україні²³. Задля українізації освітньої системи держави Міністр народної освіти чималу увагу приділяв виданню українських книжок та підручників.

В умовах держави, що воює, це було складним завданням. Проте І. Огієнко не обмежувався лише організаційними заходами, спрямованими на розгортання видавничої справи. Він сам написав низку праць та уклав кілька підручників, яким не було аналогів в українському книжковому світі. Серед них твори: «Рідна мова в українській школі: Замітки з методики української мови» (1918), «Українська культура: Коротка історія культурного життя українського народу (курс, читаний в Українському народному університеті)» (1918), «Українська граматична література: Розгляд підручників, по яких можна вчитись і навчати української мови» (1908), «Українська мова: Бібліографічний покажчик літератури для вивчення української мови (порадник студентам, вчителям, усім тим, хто бажає найкраще вивчитись української мови)» (1918) та багато інших²⁴.

І. Огієнко цікавився думкою вчителів. 15–18 січня 1919 р. він узяв участь у роботі II з'їзду делегатів Всеукраїнської учительської спілки, що проходив у Києві. Саме за його

¹⁹ Державний вісник. 1918. № 17. С. 31.

²⁰ Пижик А. Реформування системи національної освіти в добу Директорії УНР. Київ, 1998. С. 43–44.

²¹ Завальнюк О., Даниленко В., Телячий Ю. Холодний: Життя, віддане Україні. Хмельницький, 2006. С. 87.

²² Огієнко І. Моє життя: Автобіографічна хронологічна канва. *Наша культура*. 1935. № 7. С. 448.

²³ Там само.

²⁴ Завальнюк О., Телячий Ю. Будівництво української загальноосвітньої школи в роки національно-демократичної революції (1917–1920 рр.): історичний нарис. Кам'янець-Подільський: Абетка-Нова, 2001. С. 52.

наполяганням Директорія 26 січня 1919 р. ухвалила «Закон про збільшення Державної допомоги на утримання вчителів нижчих початкових шкіл і на утримання других класів двухкласових шкіл та про асигнування в розпорядження Міністра Народної освіти 11821250 карбованців на згадану допомогу»²⁵. За Директорії було ухвалено: організувати з 1 січня 1919 р. один учительський інститут, а з осені 1919 р. – ще 8 інститутів. Окрім того, збільшити в кожному інституті число стипендій до 30 на курс, замість 20²⁶. Подальше життя І. Огієнка було нелегким. У ніч із 15 на 16 листопада 1920 р. він з двома дітьми і дружиною змушений був покинути рідну Україну й оселитися на чужині.

Висновки. Отже, очільникам Міністерства освіти Української Народної Республіки довелося працювати в надзвичайно складних економічних, політичних, воєнних умовах. Фактично в умовах громадянської війни, за відсутності стабільної ситуації. Перебуваючи на посадах Генерального секретаря освітніх справ чи Міністра народної освіти, вони намагалися розбудовувати освітню систему держави так, як їм це підказували власний життєвий досвід, знання чи рішення державних керівників. Розбудова нової української системи освіти була нелегкою справою. Унаслідок того, що зарубіжні освітні надбання не досить обґрунтовано та осмислено переносилися на український ґрунт, практично всі освітні реформи не були доведені до кінця й не стали основою для формування нових концепцій створення системи освіти. Аналізуючи діяльність Міністерства освіти, слід визнати значний його відрив від рядового учительства, від тієї освіти, що твориться в шкільному класі або вишівській аудиторії. Усі освітні реформи й починання Міністерства освіти, за винятком 1917–1918 рр., брали свій початок не в учительській масі, а в кабінетах освітніх чиновників найвищого рангу. Проте, в Українській Народній Республіці за весь час її існування накопичено неоціненний досвід творення української школи, який потребує свого подальшого вивчення в наш час.

References:

- Borovyk, A. (2008). *Ukrainizatsiia zahalnoosvitnikh shkil za chasiv vyboriuvannia derzhavnosti (1917–1920 rr.)* [Ukrainisation of secondary schools in the struggle for statehood (1917–1920)]. Chernihiv, Ukraine.
- Butivshchenko, S. (1997). *Zmist i formy upravlinnia serednimy profesiinymy navchalnymy zakladamy v Ukraini v 1917–1921 rr.* [Content and forms of management of secondary professional educational institutions in Ukraine in 1917–1921]. Kyiv, Ukraine.
- Kudlai, O. (2009). *Orhanizatsiia, vnutrishnia struktura ta zavdannia narodnoho ministerstva osvity UNR* [Organisation, internal structure and tasks of the national ministry of education of the UNR]. *Problemy vyvchennia istorii Ukrainsoi revoliutsii 1917–1921 rr. – Problems of studying the history of the Ukrainian revolution of 1917–1921*, 4, P. 59–88. Kyiv, Ukraine.
- Likarchuk, I. (2002). *Ministry osvity Ukrainy. Monohrafiia* [Ministers of education of Ukraine. Monograph]. Kyiv, Ukraine.
- Maiboroda, V. (1992). *Vyshcha pedahohichna osvita v Ukraini: istoriia, dosvid, uroky (1917–1985)* [Higher pedagogical education in Ukraine: history, experience, lessons (1917–1985)]. Kyiv, Ukraine.
- Pyzhyk, A. (1998). *Reformuvannia systemy natsionalnoi osvity v dobu Dyrektorii UNR* [Reforming the system of national education in the era of the UNR Directory]. Kyiv, Ukraine.
- Sobchynska, M. (1995). *Stashenko i rozvytok shkilnytstva i pedahohichnoi dumky v UNR (1917–1920 rr.)* [Stashenko and the development of schooling and pedagogical thought in the UNR (1917–1920)]. Kyiv, Ukraine.
- Vaskovych, H. (1996). *Shkilnytstvo v Ukraini (1905–1920 rr.)* [Schooling in Ukraine (1905–1920)]. Kyiv, Ukraine.
- Verstiuk, V. (Comp.). (1996). *Ukrainska Tsentralna Rada. Dokumenty i materialy* [The Ukrainian Central Rada. Documents and materials]. Kyiv, Ukraine.
- Zavalniuk, O., Danylenko, V., Teliachyi, Yu. (2006). *Kholodnyi: Zhyttia, viddane Ukraini* [Kholodnyi: A life given to Ukraine]. Khmelnytskyi, Ukraine.
- Zavalniuk, O., Teliachyi, Yu. (2001). *Budivnytstvo ukrainskoi zahalnoosvitnoi shkoly v roky natsionalno-demokratychnoi revoliutsii (1917–1920 rr.): istorychnyi narys* [The construction of the Ukrainian secondary school during the national democratic revolution (1917–1920): a historical essay]. Kamianets-Podilskyi, Ukraine.

Пилипенко Олександр Євгенійович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри гуманітарних дисциплін Національного університету харчових технологій (вул. Володимирська, 68, м. Київ, 01001, Україна).

Pylypenko Oleksandr – doctor of historical sciences, professor, professor of department of humanity courses of the National university of food technologies (68 Volodimirska str., Kyiv, 01001, Ukraine).

E-mail: pylypenko08@ukr.net

²⁵ Огієнко І. Моє життя... С. 449.

²⁶ Там само.

Дата подання: 14 жовтня 2024 р.

Дата затвердження до друку: 20 травня 2025 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Пилипенко, О. Заснування та діяльність Міністерства освіти в Українській Народній Республіці у 1917–1921 рр. *Сіверянський літопис*. 2025. № 2. С. 43–53. DOI: 10.58407/litopis.250205.

Цитування за стандартом APA

Pylypenko, O. (2025). Zasnuvannia ta diialnist Ministerstva osvity v Ukrainskii Narodnii Respublitsi u 1917–1921 rr. [Establishment and operation of the Ministry of education in the Ukrainian National Republic in 1917–1921]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 2, P. 43–53. DOI: 10.58407/litopis.250205.

